

פתיחה

בפרשת השבוע כותבת התורה על איסור הריבית, איסור שהאריכו המפרשים בחומרתו. בדרך כלל, ההבנה המקובלת לאיסור ריבית, היא הלואות כסף על מנת לקבל יותר בהחזרתו. אולם, הגמרא מרחיבה בבבא מציעא (ע"א) וכותבת בשם רבי שמעון, שאם עד לפני ההלוואה לא היה רגיל הלוואה להגיד "שלום" למלווה, אסור לו לאחר ההלוואה לומר לו, כיוון שיש בכך ריבית דברים.

א. בעקבות כך כתבו **שולחן ערוך הרב** (יו"ד קס, ט) **והגרש"ז אויערבך** (מנחת שלמה א, כז), שאסור להודות למלווה על ההלוואה, כיוון שיש בכך ריבית דברים. ב. **הרב אשר וייס** (ריבית בדברים) חלק וסבר, שרק כאשר יש באמירה תוספת כבוד וגדולה היא נאסרה. לעומת זאת אמירת תודה היא דבר שבשגרה, וכל עוד הלווה אינו מגזים באמירתו אין בה איסור. ובלשונו:

"אך באמת נראה, דאין איסור ריבית אלא במוסיף לו דבר מעבר לתשלום דמי החוב. לא כן אמירת תודה בזמניו שאין זה אלא מדרכי הנימוס ודרך ארץ, ואינה נחשבת כלל וכלל כנתינת דבר ואין בה כל יקר וגדולה, ועל כל דבר קל שבקלים נוהגים אנו לומר תודה, והנמנע מלהודות על טובה כלשהי נחשב כנבל ומחוסר דרך ארץ."

בעבר (משפטים שנה ד') ראינו שנחלקו האחרונים במעמד חברה בע"מ, ויש שסברו שדינה 'כישות משפטית' שהיא בעלים על עצמה - דבר המתיר לה לעבור בין השאר על איסור ריבית. משום כך לשיטתם, כאשר מדובר בהלוואה לבנקים, קניית אגרות חוב וכדומה אין בכך כל בעיה הלכתית. כמו כן, יש סבורים שריבית מבנק אינה אסורה, כיוון שלשיטתם לא נאסרה ריבית על ידי שליח.

אולם, מעבר לכך שיש החולקים על עמדות אלו (וגם חלק מהמתירים בכל זאת חששו לאיסור ריבית), לא תמיד ההלוואה מתבצעת באמצעות בנק, ופעמים רבות לווים מגמ"ח וכדומה. לשם כך ומסיבות נוספות פותח במהלך הדורות דין 'היתר עסקה', פתרון הלכתי המתיר להרוויח מהלוואה. השבוע נראה על מה מבוסס ההיתר, כיצד הוא התפתח ואת החולקים עליו¹.

היתר עסקה

על מה מבוסס היתר עסקה? כאמור, כאשר אדם מלווה לאדם כסף, אסור לו לקבל בחזרה את ההלוואה בתוספת תשלום. אולם, במקרה בו אדם נותן כסף לחברו שיסחר בו בשבילו, כמובן שאין מניעה שיקבל חזרה את הכסף בתוספת הרווחים שהרי הכסף שייך לו, וכמובן במקרה בו יהיו הפסדים, עליו לשאת בהם.

מקרה מעין זה, מביאה הגמרא במסכת בבא מציעא (קד ע"ב). הגמרא כותבת, שחז"ל תיקנו שאדם יכול לתת כסף לחברו כאשר חצי ממנו יהיה בתורת הלוואה, אותה יצטרך להחזיר בסוף הזמן. וחצי מהכסף ניתן ללווה כדי שיסחר בו בשביל המלווה, וכך יוכל המלווה להרוויח מנתינת הכסף.

הרחבת הדין

כאשר הגמרא כתבה את דינה, היא אמנם פתחה פתח להרוויח מנתינת הכסף, אך גם נתנה מקום להפסד. במהלך הדורות ראו שאין זה מספיק, וכאשר אדם מלווה הוא רוצה להיות בטוח שכספו ישוב אליו חזרה, וגם שיהיה לו סיכוי להרוויח. משום כך לפני כארבע מאות וחמישים שנה תיקן **רבי מנדל בן רבי אביגדור** (מובא בנחלת שבעה סי' מ) את 'היתר העסקה', המורכב משני שלבים:

שלב א': השלב הראשון בהיתר העסקה קבע שכאשר ראובן לווה משמעון, הוא נאמן לומר שהיו הפסדים בכסף בו סחר, רק במקרה בו הוכח שלא פשע בכסף. את ההוכחה לכך שלא פשע בכסף יוכל להשיג רק אם רב העיר ושליח הציבור יעידו שאכן כך היה ושהוא סחר בכסף נאמנה. אם לא העידו לטובתו, יצטרך להחזיר את כל הכסף ללווה.

באופן זה של הסכם כמעט מובטח, שבמקרה בו לא יהיו רווחים כיוון שהעסק שהקים ראובן המלווה כשל, לכל הפחות לא יהיו לשמעון המלווה הפסדים, כיוון שהסיכוי שבו רב העיר ושליח הציבור אכן יידעו כיצד השתמש ראובן בכסף, שסחר נאמנה ושעשה הכל כדי ששמעון לפחות לא יפסיד, נמוך מאוד, וראובן יאלץ לשלם את מלא הסכום לשמעון. ובלשון **תרומת הדשן** (סי' שב):

"ומעתה יש תקנה לעשות כל המבואר לעיל בשאילה בהיתר בדרך זה, שראובן הנותן יקבל עליו כל האחריות אפילו של גניבה ואבדה, רק אם יעידו לו הרב והש"ץ בעיר שיש להם ידיעה במשא ומתן שבעיר, המה יהיו נאמנים להעיד בראיה וידיעה גמורה. ובדרך זה יהיה בטוח בקרן שלו כשירצה לעולם, דקרב הוא לוודאי שלא ידעו כל האחריות."

שלב ב': כאשר תוקן הנוסח המקורי של היתר העסקה, הוא אמנם מצד אחד פטר את חשש המלווה שהכסף לא יחזור אליו במקרה של הפסדים, אך מצד שני לא הבטיח לו רווחים. במהלך הזמן ראו שגם זה לא מספיק, וכאשר אדם מלווה כסף הוא רוצה גם להבטיח שירוויח מכך, שאם לא כן לא יסכים להלוות.

משום כך תיקנו, שבנוסף למניעת חשש הפסד, במקרה בו לא יוכל להוכיח הלווה שלא היו רווחים כמצופה, הוא יצטרך להישבע שבועה חמורה שכך היה. במקרה בו לא יוכל או לא ירצה להישבע, תוקנה מראש פשרה בין הלווה למלווה. לדוגמא, הוא ישלם למלווה את הסכום המקורי פלוס חמישה אחוז וכך המלווה ירוויח. ובלשון **הגינת ורדים** (יו"ד כלל ו, ד):

"ועוד התנו ביניהם, שאם יעלה מחצית הריווח לחלקו של שמעון עד עשרה דינרין בהמשך הזמן הנזכר, הוה מה טוב ומה נעים, ואם יפחות מחצית הריווח הנוגע לחלקו של שמעון ולא יגיע לעשרה דינרין, מעתה ומעכשיו קיבל עליו ראובן להישבע שבועה חמורה על דעתו ועל רצונו של שמעון."

¹ כהארת אגב, גם בהלכה המוסלמית יש איסור לקחת ריבית, אלא שנחלקו 'הפוסקים המוסלמים' באלו מקרים תקף האיסור (מובא בג'מאעה כרך יג'). יש שסברו, שרק במקרה בו עשיר מלווה לעני, שאז מטרת הריבית עושה העני והחלש יש בכך איסור, ואין איסור להלוות בריבית לגופים גדולים ואנשים מבוססים. לעומת זאת יש סברו, שאיסור ריבית הוא 'גזירת הכתוב' ותמיד נאסר גם אם אין בו עושה.

גם במקרה זה וכמו במקרה של הבאת העדים, כאשר לא היו רווחים בשיעור המספיק - כמעט ולא אפשרי שהלווה יישבע ויפטר מלתת את הסכום פלוס התשלום הנוסף. הסיבה לכך היא שמערימים קשיים על השבועה, למשל מתנים שהשבועה תהיה בשעת קריאת התורה בבית כנסת בפני אנשים מסוימים בציבור, או בפני בית דין הגדול שכלל אינם מקבלים שבועות וכדומה.

סייגים להיתר

כפי שנראה בהמשך, הגר"א לא קיבל את היתר העסקה בגלל שסבר שמדובר בהערמה אסורה, אך רוב הפוסקים קיבלוהו (וגם אם בהתחלה כדין בדיעבד, לבסוף אף לכתחילה), ולמעשה אין כיום בנק, קרן השקעות וכדומה שלא מבוססים על היתר זה. אולם, להיתר זה ישנם מספר סייגים:

א. **גובה ההחזר:** על אף שיש בהיתר עסקה מעין דרך להלוות בריבית בהיתר, עם כל זאת מדובר בעסקה הצריכה לעמוד בתנאים עסקיים. משום כך כתבו **הרב משה פיינשטיין** (אג"מ יו"ד ג, מ) ו**הגרש"ז אויערבך** (מנחת שלמה א, כז), שכאשר בהסכם הפשרה מתחייב הלווה לסכום מסוים אם לא יצליח להוכיח רווחים, הם צריכים להיות רווחים הגיוניים ולא מופקעים.

משום כך, כאשר הגיע לבית הדין של **ארץ חמדה** (תיק מספר 80033) הסכם בו לווה ראובן משמעון חצי מיליון שקל באמצעות היתר עסקה, כאשר כל שנה שלא יחזיר את החוב ישלם ריבית של 18% אחוז מהסכום המקורי, ובנוסף מאתיים דולר לכל יום איחור - אין ההסכם תקף, כיוון שרווח באחוז כזה אינו ריאלי, ומשום כך ההסכם בטל. ובלשונם:

"בית הדין קבע כי ריבית המקור שעומדת על 18% אינה גבוהה מהריבית המותרת, הן לפי החוק והן לפי ההלכה, אמנם, ריבית הפיגורים בסך \$200 ליום, היא ריבית של כ-50% לכל שנה. ולכן, היא אסורה לפי החוק וההלכה, מה גם שהיא מצטרפת לריבית המקורית."

ב. **תחום העיסוק:** על בסיס העיקרון שמדובר בכסף לשם עסקה ולא בהלוואה בריבית, כתבו **הגנית ורדים** (יו"ד כלל ו, ד) ו**התשורת שי** (ערך שי קעז, ז), שכאשר הלווה לוקח כסף מהמלווה (או מושך משיכת יתר מהבנק - אובדנפט, לסוברים שיש ריבית בבנקים) הוא צריך להשתמש בו לשם עסק ממשי, ממנו ניתן להפיק רווחים, ולא להשתמש בו לקניית אוכל במכולת, לחתן ילדים או החזרת חובות.

למרות דבריהם, במהלך הדורות התפתח ההיתר לתחומים נוספים. **האמרי יושר** (א, קח) ו**השוואל משיב** (מהדו"ג א, קלז) כתבו, שבמקרה בו אדם לקח משכנתא ולא יכול להחזירה ויש חשש שיעקלו לו את ביתו, מותר לו לקחת הלוואה במסגרת היתר עסקה כדי להחזיר את המשכנתא, כיוון שבזכות כסף זה לא יעקלו את ביתו - ויש בהצלת הבית מעין עסק, ובלשון **הרב אשר וייס** (שיעור):

"אם אדם לווה כסף בריבית בהיתר עסקה לסלק את המשכנתא, לדעת הרב מאיר אריק (= האמרי יושר) אין בכך איסור, כיוון שאפשר לראות כאילו הוא השתמש בכסף לקנות את הבית, כי אילו לא סילוק המשכנתא היה מאבד את הבית. למרות שמדובר בפירעון חוב, אפשר לראות את זה כעסקה, שהרי הבית עולה בערכו."

חידוש נוסף כתב **השוואל ומשיב** (מהדו"ק ג, קס), שדן במקרה בו מלמד תינוקות נקלע לחובות, ואם לא ילווה בריבית במסגרת היתר עסקה כדי להשיב את חובותיו, יצטרך להתפטר מעבודתו. הוא פסק שמותר לו ללוות, ובטעם הדבר נימק, שעל אף שכסף העסקה אינו משמש ישירות לעשיית עסקה, כיוון שהוא מציל אותו מפיטורין הרי זה נחשב כאילו הוא משמש לעסקה.

בפועל רבים נוהגים כדבריהם (על כל פנים בשעת הדחק), ומכל מקום כדי להימנע מבעיות מעין אלו כתוב בשטר היתר העסקה, שכל נכסי ועסקי הלווה משועבדים למלווה. באמצעות נוסח זה פותרים את הבעיה, כי גם אם הלווה משתמש בכסף לצרכים אחרים ולא לעסקה, כיוון שבגלל העסקה יש למלווה חלק בבית הלווה וכדומה ומחירו עולה, זה נחשב כאילו עושים עסקה בכסף.

דעת הגר"א

כפי שצינו לעיל, מובא בשם **הגר"א** בספר מעשה רב, שהוא התנגד לדין היתר עסקה. כיוון שדין היתר עסקה לא מופיע בשולחן ערוך, ובספר מעשה רב לא כתוב היכן הגר"א כתב דין זה, בביאור מקור דברי הגר"א כתב **הרב אשר וייס** (היתר עסקה חלק ב'), שהוא נמצא בהגהותיו על שולחן ערוך יו"ד סימן קעז, סעיף יג:

א. בסעיף זה כותב **השולחן ערוך**, שבמקרה בו ראובן משלם לשמעון כדי שילמד עם בנו, ישנה בעיה ששמעון ילווה לראובן כסף, כיוון שראובן משלם לו כסף על לימודי בנו ויש בכך ריבית. משום כך כתב השולחן ערוך, ששמעון ייתן לראובן את הכסף במתנה. ועל אף שברור שלא באמת מדובר במתנה, ושראובן יחזיר לו את הכסף - מכל מקום באופן זה אין בכך ריבית. **הגר"א** (ביאור הגר"א שם) חלק וסבר שדין זה הערמה, שהרי ברור שאין זה באמת נתינת מתנה, ורק עשו כדי לפתור את בעיית הריבית.

ב. אולם כפי שראינו עד כה, השולחן ערוך ורוב ככל האחרונים חלקו על דברי הגר"א וסברו, שמותרת הערמה אפילו בדיני דאורייתא (לפחות בדיני קניינים). משום כך, כשם שמותר למכור לגוי את החמץ, שהרי הקניין חל לכל דבר ועניין גם אם יש בו הערמה. כך מותר לעשות היתר עסקה, אף על פי שזו דרך לעקוף את איסור ריבית.

עם כל זאת יש להעיר, שכמובן לכתחילה עדיף היה שבני אדם ילוו ללא ריבית, אלא שאחרת לא היו מלווים כלל, ובמובן זה היתר עסקה דומה לפרוזבול. כפי שראינו בעבר (ראה שנה ה'), כשם שבפרוזבול מטרת התורה הייתה שאנשים ילוו אחד לשני, אך מפני שהחובות נשטמו בסוף שנת השמיטה נמנעו מלהלוות ולכן היה צורך לתקן פרוזבול. כך בדין היתר עסקה, המטרה הייתה שילוו בלי רווח, אבל כיוון שבסוף רצו להרוויח ומשום כך נמנעו מלהלוות, היה צורך לתקן אפשרות של מעין הלוואה עם רווח.

שבת שלום! קח לקרוא בשולחן שבת, או תעביר בבקשה הלאה על מנת שיעוד אנשים יקראו...²

² מצאת טעות? רוצה לקבל כל שבוע את הדף למייל, לשים את הדף במקומך או להעביר למשפחה? מוזמן: tora2338@gmail.com